

LINGVISTINĖS PASTABOS

KAIP SENOS LIETUVIŲ IR LATVIŲ KALBOS

V. URBUTIS

Tradicinė lyginamoji istorinė kalbotyra, konstatuodama giminiškų kalbų nevienodą istorinį artumą, jų giminytės skirtingą laipsnį, kartu padeda susidaryti vaizdą ir apie atskirų kalbų bei kalbų grupių santykinį amžių, jų išsiskyrimo iš prokalbės laiką. Pavyzdžiui, sprendžiant iš to, kad lietuvių ir latvių kalbos tarpusavy yra žymiai artimesnės (turi daugiau bendrybių), negu kiekviena iš jų su prūsų kalba, visai natūralu yra galvoti (ir taip jau senokai kalbininkų galvojama), kad atskiros lietuvių ir latvių kalbos yra atsiradusios vėliau, negu prūsų kalba, kitaip sakant, kad lietuvių-latvių prokalbė ir jos skilimas yra vėlesnis dalykas, negu bendroji baltų prokalbė ir jos skilimas. Panašiai samprotaujant, nesunku pasakyti, kad baltų prokalbės skilimas turėjo vykti kur kas vėliau, negu indoeuropiečių prokalbės skilimas. Tokiu kalbų santykinio amžiaus nustatymu (t. y. išaiškinimu, kurios kalbos atsirado anksčiau ir kurios — vėliau) tradicinė kalbotyra iš esmės ir turėdavo tenkintis, nes atskiri mėginimai nurodyti absoliučią chronologiją (t. y. tikslią kalbų atsiradimo datą) paprastai tebūdavo daugiau ar mažiau subjektyvūs spėjimai (išskyrus, žinoma, tuos atvejus, kada kalbų susidarymo laiką pasako išlikę rašto paminklai).

Pastaruoju metu į lyginamąjį istorinį kalbų tyrinėjimą bandoma įvesti naują metodą, leidžiantį apytikriai nustatyti absoliutų kalbos amžių. Šis metodas, pradėjęs formotis maždaug nuo 1948 metų (jo kūrėjas yra amerikiečių kalbininkas M. Svodešas), vadinamas glotochronologijos, arba leksikos statistikos, metodu. Pradžioje buvo iškelta mintis, kad kiekvienos kalbos žodyno ta centrinė dalis, į kurią įeina pačių svarbiųjų, kasdieniškų ir kartu su žmogaus kultūros raida nesusijusių sąvokų pavadinimai, turėtų kisti pamažu ir niekada neviršydama tam tikro maksimalaus greičio, sąlygojamo kalbos komunikatyvinės funkcijos. Vėliau, pasidomėjęs tam tikro skaičiaus žodžių, įeinančių į šį leksikos branduolį, likimu tokiose kalbose, kurių istorija per ilgesnį laiką yra žinoma (pvz., dalies romanų kalbų, anglų, vokiečių, graikų, egiptiečių, kinų ir kai kurių kitų kalbų), pasirodė, kad tos žodžių grupės kitimo greitis yra maž-

daug vienodas visose kalbose, ir buvo nustatytas vadinamasis išlikimo indeksas, t. y. procentas, kurį sudaro žodžiai, išliekantieji kalbose, pasi-
baigus kiekvienam tūkstantmečiui (ar kuriam kitam laiko vienetui). Išli-
kimo indekso nustatymas kaip tik ir leido imtis tokių kalbų amžiaus ap-
skaičiavimo, kurių išsiskyrimo iš prokalbės laikas nėra dokumentuotas.

Taikant glotochronologijos metodą, imamos dvi giminiškos kalbos ir iš jų išrenkami žodžiai, žymintieji tas sąvokas, kurios yra įtrauktos į tam tikrą sąrašą kaip „eksperimentiniai elementai“ (išreikšti anglų kalbos atitinkamais žodžiais). Toliau žiūrima, ar vienoje ir antroje kalboje varto-
jami to paties elemento ekvivalentai (parinktieji žodžiai) yra giminiški (tos pačios šaknies), ar ne, ir prie giminiškų porų rašomas pliusas, prie negiminiškų — minusas. Suskaičius giminiškų žodžių poras, susekama, kokį procentą visų bandomųjų žodžių sudaro giminiški žodžiai. Kadangi sąrašo elementus atitinkančių žodžių išlikimo indeksas yra žinomas (nu-
statytas iš datuotą istoriją turinčių kalbų), iš išlikusių giminiškų žodžių procento nesunku apskaičiuoti, kiek laiko turėjo praeiti nuo tų dviejų kalbų išsiskyrimo iš bendrosios prokalbės. Čia, žinoma, nereikia pamiršti, kad kitimas vyksta abiejose kalbose, todėl laikas, kuriam praėjus yra likęs susektasis giminiškų žodžių procentas, turi būti dvigubai trumpesnis, negu tas laikas, per kurį toks pat žodžių procentas išlieka vienoje kalboje. Matematikos formulė, taikoma apskaičiuoti laikui, praėjusiam nuo dviejų kalbų išsiskyrimo, yra tokia:

$$t = \frac{\log C}{2 \log r},$$

kur t — kalbų savarankiškos raidos laikas (nuo jų išsiskyrimo iš bendros prokalbės), išreikštas tūkstantmečiais (ar kokiais kitais laiko vienetais), C — išlikusių giminiškų žodžių procentas, r — išlikimo indeksas.

Apskaičiuojant glotochronologijos metodu kalbos amžių, atsižvelgia-
ma tik į labai nedidelės leksikos dalies raidą, ir jau vien tai verčia kiek
abejoti šituo metodu gaunamų rezultatų tikslumu. Pirmykštį eksperimen-
tinių elementų sąrašą, sudarytą iš 215 (kiek vėliau — iš 200) sąvokų
(reikšmių), padidinti pasirodė esą neįmanoma; atvirksčiai, paaiškėjo,
kad žymi dalis elementų neatitinka jiems keliamų reikalavimų (nėra pa-
kankamai universalūs ir dalyje kalbų visai neturi savo ekvivalentų, yra
susiję su kultūra, du elementai teturi vieną ekvivalentą, yra išreiškiami
garsų mėgdžiojamaisiais žodžiais ir pan.), todėl buvo sudarytas naujas,
dvigubai mažesnis sąrašas, apimantis tik tai šimtą elementų (92 iš senojo
sąrašo ir 8 visai naujus). Naujajam sąrašui nustatytas išlikimo indeksas
yra maždaug 86% tūkstančiui metų (senojo sąrašo indeksas buvo mažesnis
— apie 81%). Tačiau praktika rodo, kad ir naujojo sąrašo elementams
ne visada yra lengva rasti visiškai tinkamų ekvivalentų.

Trumpai išsiaiškinus glotochronologijos metodo esmę¹, įdomu pažiū-
rėti, kokius rezultatus duoda jo taikymas lietuvių ir latvių kalboms. Ap-

¹ Plačiau apie šį metodą žr. leidinyje Новое в лингвистике, вып. I, Моск-
ва, 1960, стр. 7—107.

skaičiavimo pamatu imamas naujasis šimto elementų sąrašas, tačiau du jo elementai, vengiant dubletinių ekvivalentų, pakeičiami senojo sąrašo elementais, priklausančiais toms pačioms semantinėms grupėms, kaip ir pakeičiamieji, ir turinčiais su pastaraisiais maždaug vienodą išlikimo indeksą, būtent: 1) vietoj elemento, angliškai žymimo *who* ir tiek lietuvių, tiek ir latvių kalboje turinčio ekvivalentą, sutampantį su kito elemento, angliškai žymimo *what*, ekvivalentu *kas*, imamas elementas, angliškai žymimas *where*; 2) vietoj elemento, angliškai žymimo *lie* ir latvių kalboje turinčio ekvivalentą, sutampantį su kito elemento, angliškai žymimo *sleep*, ekvivalentu *gulēt*, imamas elementas, angliškai žymimas *flow*. Kad aiškiau būtų matyti, kuo remiasi daromos išvados, o taip pat pastebėti galinčius pasitaikyti netikslumus (ypač parenkant ekvivalentus), žemiau duodama visų panaudotų elementų ir jų ekvivalentų lietuvių ir latvių kalbose lentelė:

Elementas (angliškai)	Ekvivalentas		Giminystė
	lietuvių kalboje	latvių kalboje	
1. all	visi	visi	+
2. ashes	pelenai	pelni	+
3. bark	žievė	miza	—
4. belly	pilvas	vēders	—
5. big	didelis	liels	—
6. bird	paukštis	putns	+
7. bite	kąsti	kost	+
8. black	juodas	melns	—
9. blood	kraujas	asins	—
10. bone	kaulas	kauls	+
11. breast	krūtinė	krūtis (pl.)	+
12. burn	degti	degt	+
13. claw	nagas	nags	+
14. cloud	debesis	mākonis	—
15. cold	šaltas	auksts	—
16. come	ateiti	nākt	—
17. die	mirti	mirt	+
18. dog	šuo	suns	+
19. drink	gerti	dzert	+
20. dry	sausas	sauss	+
21. ear	ausis	auss	+
22. earth	žemė	zeme	+
23. eat	valgyti	ēst	—
24. egg	kiaušinis	ola	—
25. eye	akis	acs	+
26. fat	taukai	tauki	+
27. feather	plunksna	spalva	—
28. fire	ugnis	uguns	+
29. fish	žuvis	zivs	+
30. flow	tekėti	tecēt	+
31. fly	skristi	lidot	—
32. foot	pėda	pēda	+
33. full	pilnas	pilns	+
34. give	duoti	dot	+

Elementas (angliškai)	Ekvivalentas		Giminystė
	lietuvių kalboje	latvių kalboje	
35. good	geras	labs	—
36. green	žalias	zaļš	+
37. hair	plaukai	mati	—
38. hand	ranka	roka	+
39. head	galva	galva	+
40. hear	girdėti	dzirdēt	+
41. heart	širdis	sirds	+
42. horn	ragas	rags	+
43. I	aš	es	+
44. kill	užmušti	nogalināt	—
45. knee	kelis	celis	+
46. know	žinoti	zināt	+
47. leaf	lapas	lapa	+
48. liver	kepenys (pl.)	aknas (pl.)	—
49. long	ilgas	garš	—
50. louse	utėlė	uts	+
51. man	vyras	vīrietis	+
52. many	daug	daudz	+
53. meat	mėsa	gaļa	—
54. moon	mėnulis	mēness	+
55. mountain	kalnas	kalns	+
56. mouth	burna	mute	—
57. name	vardas	vārds	+
58. neck	kaklas	kakls	+
59. new	naujas	jauns	—
60. night	naktis	nakts	+
61. nose	nosis	deguns	—
62. not	ne	ne	+
63. one	vienas	viens	+
64. person	žmogus	cilvēks	—
65. rain	lietus	lietus	+
66. red	raudonas	sarkans	—
67. road	kelias	ceļš	+
68. root	šaknis	sakne	+
69. round	apskritas	apaļš	—
70. sand	smėlis	smilts	+
71. say	sakyti	sacīt	+
72. see	matyti	redzēt	—
73. seed	sėkla	sēkla	+
74. sit	sėdėti	sēdēt	+
75. skin	oda	āda	+
76. sleep	miegoti	gulēt	—
77. small	mažas	mazs	+
78. smoke	dūmai	dūmi	+
79. stand	stovėti	stāvēt	+
80. star	žvaigždė	zvaigzne	+
81. stone	akmuo	akmens	+
82. sun	saulė	saulē	+
83. swim	plaukti	peldēt	—
84. tail	uodega	aste	—
85. that	tas	tas	+
86. this	ši(ta)s	šis	+

Elementas (angliškai)	Ekvivalentas		Giminystė
	lietuvių kalboje	latvių kalboje	
87. <i>thou</i>	tu	tu	+
88. <i>longue</i>	liežuvis	mēle	—
89. <i>tooth</i>	dantis	zobs	—
90. <i>tree</i>	medis	koks	—
91. <i>two</i>	du	divi	+
92. <i>walk</i>	eiti	iet	+
93. <i>warm</i>	šiltas	silts	+
94. <i>water</i>	vanduo	ūdens	+
95. <i>we</i>	mes	mēs	+
96. <i>what</i>	kas	kas	+
97. <i>where</i>	kur	kur	+
98. <i>white</i>	baltas	balts	+
99. <i>woman</i>	moteris	sieviete	—
100. <i>yellow</i>	geltonas	dzeltnas	+

Šiame sąrašė, nors truputį ir modifikuotame (su dviem pakeistais elementais), vis dar yra šiek tiek elementų, kuriems ekvivalentų parinkimas kelia vienokių ar kitokių abejonių ar bent yra reikalingas atskiro paaiškinimo. Tai daugiausia atvejai, kai vienoje ar antroje kalboje galima rasti po du beveik vienodai įprastus to paties elemento atitikmenis. Pirmiausia čia minėtini latvių *auksts* — *salts* (15 elementas), lietuvių *apskritas* — *apvalus* (69 elem.), *matyti* — *regėti* (72 elem.); plg. ir lietuvių *valgyti* — *ėsti* (23 elem.), tačiau šių veiksmazodžių reikšmė paprastai skiriama: kalbant apie žmones, vartojamas pirmasis, apie gyvulius — antrasis (tiktai žemaičiai dažniau to skirtumo nedaro, abiem atvejais vartodami *ėsti*, kaip ir latviai savo *ēst*). Visais minėtais atvejais nuo to, koks iš dviejų sinonimų laikomas tinkamesniu ekvivalentu, priklauso pliuso ar minuso gavimas. Kadangi kiek labiau kasdieniški, plačiau tarmėse žinomi ar geriau dėl savo reikšmės tinką yra pirmieji sinonimų porų žodžiai, jie ir buvo parinkti ekvivalentais. Kai kuriais kitais atvejais ekvivalento parinkimas iš dviejų sinonimų lemiamos reikšmės neturi, plg. lietuvių *skristi* — *lėkti* ir latvių *lidot* — *laisties* (31 elem.), lietuvių *užmušti* — *(nu)žudyti* (44 elem.) — čia visada, nepriklausomai nuo to, kuriam sinonimui bus suteikta pirmenybė, rezultatas bus gautas neigiamas (parinktieji ekvivalentai lietuvių ir latvių kalbose nebus tarpusavy giminiški). Kiek kitokio pobūdžio abejonių gali kelti 85 ir 86 elemento ekvivalentai: tarp lietuvių ir latvių *tas* ir lietuvių *ši(t)as*, latvių *šis* skirtumas yra ne toks griežtas ir kiek kitoniškesnis, negu tarp anglų *that* ir *this*; be to, *that* ekvivalentais iš dalies galėtų eiti ir lietuvių *anas*, latvių *viņš*. Pagaliau, abejotinas yra 16 elemento palikimas sąrašė, nes jo ekvivalentas lietuvių kalboje *ateiti* iš tiesų dubliuoja 92 elemento ekvivalentą *eiti*.

Elementų ir ekvivalentų parinkimą išsprendus taip, kaip tai padaryta duotoje lentelėje (vadinasi, neieškant kokio nors kito sprendimo tais kiek abejotiniais atvejais, kurie ką tik buvo suminėti), gaunamos 68 giminiškų ekvivalentų poros (lentelėje pažymėtos plusais), vadinasi, nustatoma,

kad išlikusi bendroji lietuvių ir latvių kalbų leksika sudaro 68% visos sąrašo apimamos leksikos. Lietuvių ir latvių kalbų atskiro gyvavimo laikas, apskaičiuotas pagal aukščiau nurodytą matematikos formulę (kur $r=86^{\circ}/\theta$), šiuo atveju yra lygus, skaičiuojant pūsės amžiaus tikslumu, trylikai amžių (tiksliau — beveik 1280 metų, tačiau toks tikslus laiko nurodymas, turint galvoje, kad kalbų diferenciacijos procesas trunka ilgą laiką, čia nėra reikalingas).

Taikant glotochronologijos metodą, galima elgtis ir kiek kitaip, būtent, remtis tik tais elementais, kuriems nesunku parinkti tinkamų ekvivalentų, o visus tuos elementus, kurie duoda dubletų, verčia abejoti, kurių iš kelių sinonimų laikyti ekvivalentu, ar suteikia kokią kitą progą subjektyviam sprendimui, visai praleisti. Atsižvelgiant į jau minėtas abejones (kartu galvojant, kad geriau pašalinti abu vienas kitą dubliuojančius elementus, o ne vieną, nes pastaruoju atveju jau sudaromos sąlygos subjektyviai atrankai), iš šimto elementų sąrašo pašalintini ne tik elementai *lie* ir *who*, bet ir dešimt kitų, aukščiau pateiktoje lentelėje turinčių šiuos eilės numerius: 15, 16, 23, 69, 72, 76, 85, 86, 92, 96. Lieka 88 elementai, kurių ekvivalentais eina 62 giminiškų ir 26 negiminiškų žodžių poros. Vadinasi, išlikę giminiški žodžiai šiame sąrašo sudaro truputį daugiau negu 70% visų žodžių. Kadangi praleistųjų elementų pastovumas (jų individualus išlikimo indeksas), apskritai, yra gerokai mažesnis, negu viso šimto elementų pastovumo vidurkis, likusiųjų 88 elementų sąrašo išlikimo indeksas, apytikriai apskaičiavimu, turėtų būti ne 86%, o maždaug 10% didesnis, t. y. 87%. Laikas, apskaičiuotas pagal 88 elementų sąrašą, sutampa su tuo laiku, kuris buvo gautas pagal pirmąjį skaičiavimą, vadinasi, ir vėl yra lygus bemaž trylikai amžių.

Į šį glotochronologijos metodu apskaičiuotą trylikos amžių laiko tarpą reikia žiūrėti, kaip į minimalų laiką, kuris turėjo praeiti nuo lietuvių ir latvių kalbų išsiskyrimo ir bendrosios lietuvių-latvių prokalbės, nes šių kalbų kaimynystė galėjo šiek tiek stabdyti jų leksikos visiškai savarakišką raidą. Turint tai galvoje, teisinga, atrodo, turėtų būti išvada, kad lietuvių ir latvių kalbos atskirą savo gyvenimą pradeda maždaug nuo VII m. e. amžiaus vidurio ar net truputį anksčiau.

Ši atskirų lietuvių ir latvių kalbų atsiradimo data, nustatyta glotochronologijos metodu, yra gana patikima. Įdomu pastebėti, kad ji visiškai sutampa su K. Būgos spėjamuoju lietuvių ir latvių kalbų išsiskyrimo laiku — jo nuomone, „šiedvi kalbi tėra patapusi atskirom kalbom, gal, neankščiau kaip VII amžiuje po Kr., kai latviai ištraukė anapus Dauguvos Latgalon“².

² K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., Kaunas, 1924, p. LXII.